

IV. Yüzyıl Başlarında Roma İmparatorluğunda Heretikler ve Hizipçiler

Erkan İznik*

Giriş

Hristiyanlık tarihi üzerine yapılan çalışmalarda, genelde sübjektif kaynaklar kullanılması nedeniyle, hep “*Katolik-Ortodoks*” ya da başka bir deyişle “*ana akım Hristiyanlık*” anlatılmakta¹ ve hemen hemen çalışmaların çoğunluğunda bu varsayımdan yola çıkarak 313 ve 325 tarihleri bir milat gibi verilmektedir. En baştan bu varsayımı kabul ettiğimiz için de bu inancın tanımına (kurallarına) uymayan her düşünce, inanç, kült, vb. kavram doğal olarak dışlanmaktadır. Ağırıklı olarak “Kilise Babaları”nın öğretileri sonucu V. yüzyılda şekillendiği düşünülen ana akım Hristiyanlık² ile ilgili tartışmaların ve sorunların ilk kez devlet tarafından en üst seviyede resmi organlarca ele alındığı dönem imparator Konstantin dönemindeki (306-337) politikalarda kendini göstermektedir. Dolayısıyla bu dönemle ilgili yapılan araştırmalarda tartışılan en temel sorun imparatorun gerçek bir Hristiyan olup olmadığı üzerinedir. Ancak genel kabullerden dolayı belki biraz arka planda kalmış ve fazla üzerinde durulmamış diğer önemli bir sorun, bu bildiriye tartışılmaya çalışılacak olan ve Konstantin döneminde bizzat imparator tarafından deklare edilmiş “*gerçek inanç*” sorunu üzerine olacaktır.

Burada belki araştırmacıların genel anlamda uzlaştığı nokta Hristiyanlığın en başındaki gelişimi üzerinedir. Zira Konstantin öncesinde, yani azınlık olarak yaşadıkları dönemde Hristiyan topluluklar, dışarıdan yapılan saldırılara karşı bir arada kalarak, aralarındaki bölünmeleri (ya da henüz söylemek için erken olsa da hizipleşmeleri) başarıyla kontrol edebilmişlerdir. Ancak III. yüzyıldan itibaren sayıları artıp ekonomik, politik ve kültürel anlamda imparatorluğa nüfuz ettikçe

* Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, eiznik@anadolu.edu.tr ORCID:0000-0003-4942-9556

1 Bu durumun en önemli nedeni, Diokletianus ve Konstantin Dönemleri’nde alternatif dinsel metinlerin imha edilmesidir. Turhan Kaçar, *Geç Antik Çağ’da Hristiyanlık*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2009, s. 35.

2 Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi: MS 284-641*, çev. T. Kaçar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 340.

kendi içlerinde belirgin ayrımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun da en temel nedenlerinden biri, toplumun her kesiminden insana açılmış olan ve herkese kurtuluş müjdeleyen Hristiyanlığın, entelektüel ve duygusal eğilimleri değişik olan gruplar tarafından farklı algılanması ve yorumlanmasıdır. Dolayısıyla bu bildiride ayrıca sayısız aykırı (heretik ve hizipçi) düşünce arasında Konstantin'in hem siyasi hem de dinsel anlamda tüm bu karmaşaya nasıl baktığı üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Bildirinin tartışmasını oluşturan *Heretik* sözcüğünün kökeni Grekçedir. Dilimize “zındık” ya da “tanrıya veya ahirete inanmayan” şeklinde tercüme edilmiştir.³ II. yüzyılda Justin Martyr (yakl. 100-165) kendi Hristiyanlık anlayışı dışındaki tüm grupları bu şekilde betimleyerek sözcüğün⁴ zamanla “ana akım kilise dışında kalan Hristiyanlar” olarak nitelendirilmesinin de önünü açmıştır.⁵ Arapça kökenli ve bugün dilimizde de kullanılmaya devam eden “hizipçi” sözcüğü de “hizip” isminden, yani “bölük” ya da “kısm” sözcüklerinden türetilmiştir.⁶ Aşağıda da göreceğimiz gibi, teolojik nedenlere dayalı olaylarda genelde “heretik” ifadesi kullanılmaktadır. Heretikliğin, ideolojik bir araç haline getirilip herhangi bir topluluğun merkezden ayrılma hareketi eylemini başlatması durumlarında da “hizipçi” terimi tercih edilmektedir.

- 3 Grekçe “*Haeresis*” sözcüğünden türetilmiştir. Klasik Grekçede, tamamı “*haireo*” eylemine dayanan; “bir kenti ele geçirme”, “seçim” ve “karar veya belirli bir amacı olan girişim” gibi çeşitli anlamlara gelmektedir. Sözcüğün bu son anlamı sonradan Hellenistik Dönem’de ve Hristiyan yazımında kullanılmaya başlanan; serbest karar verme düşüncesine vurgu yapan, “okul”, “düşünce”, “doktrin” sözcüklerinin de çıkış noktası olmuştur. Bu anlamda felsefi okul, grup veya dini bir sistem için kullanılan teknik bir terime dönüşmüştür. Bu metinlerde herhangi küçümseyici bir anlam içermeksizin belirli bir görüşü, dogmayı ya da mezhebi belirtmektedir. Örneğin, “Stoacıların veya Epikürcülerin heretikliği” şeklinde yazılırken bu “filozofların grubu” ya da bu “filozoflara ait belirli bir sistem” anlamında kullanılmıştır. Ne Hellenler ne de Hellenistik Dönem’deki Yahudiler bu terimi olumsuz anlamda kullanmamışlardır. K. Rudolph, “Heresy”, *Encyclopedia of Religion*, vol. VI, 2005, s. 3920. Terim, tarihsel süreçte Orta Çağ’da kilise adamlarının yazdıkları metinlerde nefret edilen bir sözcüğe dönüştürülerek “heretik” şeklinde yazılmış ve “kilise tarafından belirlenmiş doktrinlere veya kilisesinin kabul ettiği inanca karşı, kendi dinsel görüşlerini sürdüren kişi” olarak açıklanmıştır. R. Watson, *A Biblical and Theological Dictionary*, J. Mason Publ., London 1832, s. 481. TDK sözlüğünde ise Türkçedeki ağızlar göre; “ahlaksız, kötü, kavgacı kişi; sarhoş, hakkı olmadığı halde hak isteyen” şeklinde de dolayısıyla ahlaki olumsuzluklar içeren bir terim şeklinde tercüme edilmiştir.
- 4 Einar Thomassen, “Orthodoxy and Heresy in Second-Century Rome”, *The Harvard Theological Review*, Vol. 97, No 3, 2004, s. 241.
- 5 Kaçar, *Geç Antik Çağ*, s. 35.
- 6 TDK sözlüğünde, “bir siyasi partinin içinde, partinin izlemekte olduğu ana siyasi çizgiye karşı olan, ayrı bir teşkilat merkezi bulunan ve partinin çoğunlukla aldığı kararlara karşı savaşan parti içi grup, fraksiyon, klik” şeklinde bir açıklama yer almaktadır.

Kısacası terimlerden ilkinin dinsel, ikincisinin daha çok politik nedenlerden dolayı kullanıldığı görülmektedir.

Roma İmparatorluğunda Hristiyanlığın Gelişimi

Birçok inancın birlikte yaşadığı Roma İmparatorluğu'nda, Hristiyanlığın, I. yüzyılda çok fazla kovuşturmayla uğrayıp uğramadığını bilemesek de imparatorluk tarafından yasadışı ilan edildiği kesindir. Yani imparatorluğun ilk iki yüzyılında Hristiyanlık Roma devlet dini açısından bir anlamda hizipçi olarak görülmüştür. Bilindiği gibi erken dönemlerde Hristiyanlığı kabul edenlerin büyük bir kısmı Grekçe konuşan Hellenleşmiş Yahudilerdir. Aynı yüzyıl içinde ortak bir inanç etrafında kendilerine toplumsal bir kimlik kazandırmaya çalışan Hristiyan cemaati, kendi inanç sistemlerini öncelikle Yahudi dininden ayırmaya çalışmıştır. Bu durumun I. yüzyılda ne kadar gerçekleştiği tam olarak bilinmemektedir. Ama yüzyılın sonunda Suriye'den İtalya'ya kadar yayıldıkları ve Hellen kültürüyle tanışıp bu kültürden elde ettiği özelliklerle II. yüzyılda bunu gerçekleştirmeye başladıkları düşünülmektedir. Bu yüzyılda genelde eğitimsiz alt sınıflar ya da doğu kökenli batıl bir inancın üyeleri şeklinde tanımlanan Hristiyanların, yüzyılın ortalarında sayıları artmıştır. Üstelik hayat tarzları açısından iki temel gruba ayrılmışlardır. Çoğunluğu büyük kentlerin dışında genelde kırsalda yaşayan münzevi bir yaşamı tercih ederken, az sayıdaki diğer grup, Roma'nın geleneklerine karşı daha etkin bir tutum sergilemişlerdir.⁷

III. yüzyıl Hristiyanlık tarihinde önemli bir dönemdir. Zira daha sonraki yüzyıllarda dayanağını oluşturacağı; demografik, teolojik ve maddi anlamda kazanımları bu süreçte elde etmeye başlamıştır. Öte yandan III. yüzyıl, Roma imparatorlarının Hristiyanlara karşı ne şekilde davranacakları konusunda karar veremedikleri ya da diğer bir söylemlerle imparatorlardan imparatora devletin politikasının değiştiği bir dönem de olmuştur. Nitekim Septimius Severus'a (193-211) sadık kaldıkları için imparatorun da Hristiyanlara uygun bir yerde yerleşmelerine izin verdiği şeklinde olumlu açıklamalar olduğu gibi *Historia Augusta*'da, aynı dönemle ilgili tam ters bilgiler aktarılmakta ve Severus döneminde Hristiyanlığa geçenlere ağır cezalar verildiği yazmaktadır. Ne olursa olsun yüzyılın başlarındaki Hristiyanlar hakkındaki bilgiler belirsiz ve tartışmaya açıktır. Benzer çelişkili ifadeler yüzyılın ortalarında geçen olaylarda da devam etmektedir. Traianus Decius (249-251) ve Valerianus (253-260) dönemlerinde Hristiyanlara zulümler yapıldığı yazsa da

7 Mitchell, *Geç Roma*, s. 348-349.; Kaçar, *Geç Antik Çağ*, s. 22-24.

Gallienus (260-268) ve Aurelianus (270-275) dönemlerinde bu cemaate karşı ılımlı bir devlet politikası güdüldüğü şeklinde ifadelere rastlanmaktadır. Yüzyılın görece ılımlı havası içinde, paganlarla Hristiyanlar arasında dinsel bir kaynaşma ortaya çıkmış⁸ ve toplumun üst kesimleri arasından Hristiyanlığa geçenlerin sayısında artışlar olmuş olmalıdır.⁹ Bu yüzyıla tarihli arkeolojik ve epigrafik belgeler, Akdeniz'deki kıyı kentlerinde¹⁰ ve Anadolu'nun iç kesimlerinde özellikle köy yerleşimlerinde¹¹ Hristiyanlığın daha etkin hale geldiğini göstermektedir.

Bu “etkin hale gelmekten” kastedilen nedir? Öncelikle Hristiyanlık toplumsal bir talebe karşılık vermiştir. Başka bir deyişle III. yüzyılın sosyopolitik krizi içinde Hristiyan olmak, bireylere toplumsal açıdan bir getiri sağlamıştır. Kilisenin bir üyesi, imparatorluğun neresinde olursa olsun diğer üyelerle eşit şekilde hep “*kardeş*” kabul edilmiştir. Aslında Yahudiliğin bir mirası olan bu yaklaşım kiliseyi de cemaati de kurtarmıştır. Siyasi istikrarsızlık, askerlerin kendi sorumluluk bölgelerinde yağma faaliyetlerinde bulunmaları ve devletin bunları kontrol edememesi gibi nedenlerle imparatorlukta ticaret ve kent yaşamı sekteye uğramıştır. Bu olumsuz tablo sonucunda belirli bir kült etrafında varlığını sürdüren kentlerin ziyaretçileri azalmaya başlamıştır. Ancak arkasında cemaatiyle birlikte kentlerde yaşayan piskoposlar bu durumdan yararlanmayı bilmişlerdir. Birbirlerine destek vererek zenginliğini korumayı başaramış Hristiyanlar, ekonominin oldukça kötü olduğu bir dönemde halka büyük miktarlarda borç para verebilmişlerdir. Aynı yüzyıl içinde; ortaya çıkan şehitlik öyküleri sayesinde Hristiyanlık kamusal alanda tutulup dönemin gizemli dinleri gibi kapalı bir kült olması engellenmiştir. Bunların yanında salgın hastalıklar sırasındaki toplumsal yardımları ve dayanışmaları da Hristiyanları oldukça popüler hale getirmiştir. Brown'a göre, durum öyle bir hal

8 *Scriptores Historia Augusta*, vol. I, 17.1: Ernst von Aster, *İlk Çağ ve Orta Çağ Felsefe Tarihi*, çev. Vural Okur, İm Yayınları, İstanbul, s. 297 -298; John Curran, *Pagan City and Christian Capital*, Clarendon Press, Oxford 2000, s. 35-36.

9 Mitchell, *Geç Roma*, s. 351-352.

10 Peter Brown, *Geç Antik Çağ'da Roma ve Bizans Dünyası*, çev. T. Kaçar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 38; Paul Stephenson, *Büyük Konstantin*, çev. Gürkan Ergin, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 38-43.

11 Mitchell'e göre köyler, Hristiyanlığın Anadolu'da yayılmaya başladığı sırada cemaat açısından en güvenilir yerler olmuştur. Stephen Mitchell, *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor*, II, Oxford 1993, s. 64.: Anadolu'nun iç bölgelerinde farklı inançların birbirleriyle olan ilişkileri üzerine epigrafik malzeme üzerinden yapılan bir değerlendirme için bkz. A. R. R. Sheppard, “R.E.C.A.M. Notes and Studies No: 6: Jews, Christians and Heretics in Acmonia and Eumeneia”, *Anatolian Studies*, vol. 29, British Institute, Ankara 1979, s. 169-180.: Filolojik kaynakların gözünden Anadolu'da Hristiyanlığın genel anlamda erken dönemle ilgili olarak bkz. Sherman E. Johnson, “Early Christianity in Asia Minor”, *Journal of Biblical Literature*, vol. 77, No 1, 1958, s. 1-17.

almıştır ki “*III. yüzyılın ortalarında Hristiyan olmak, Roma vatandaşı olmaktan daha güven verici*”¹² hale gelmiştir.

III. yüzyılda yaşanan politik ve askeri kriz, imparatorluğun can damarları olan kentlerin yapısında köklü sosyoekonomik değişimler meydana getirmiş ve kentler özellikle ekonomik anlamda kendi kendilerine yeterliliklerini yitirmişlerdir. Kötü gidışata dur demek isteyen imparator Diokletianus’un (284-305) reformlarının sonucu, ekonominin gücü kentlerden merkezi otoriteye kayınca, kent devletlerinin ekonomik etkinliklerinde (şölenler, spor karşılaşmaları, vb.) önemli gerileme ve zayıflamalar yaşanmıştır. Bu etkinlikler sadece basit birer tören ya da şölen olarak düşünülmemelidir. Zira Roma’nın kent temelli dini sisteminde her merkezin kendine özgü yaygın kültü olduğu ve bu kültür aracılığıyla kamu dininde sisteme bütünleşik bir görünüm sağlamaya çalıştığı bilinmektedir. Tapınaklar ekseninde gelişmiş kentlerde yapılan şenlikler devletin merkezi yapısının devam ettirilmesinde önemli kurumlar olmuşlardır.¹³ Bilindiği gibi her ne kadar Roma’nın egemenliği altında gözükseler de bu kentler, kendilerine özgü hukuk kuralları ve oligarşik yapıya sahiptiler. Kıyı kentleri kendi yerel özelliklerini ön plana çıkarmaya çalışırken, iç bölgelerdeki yapı farklı ilerlemiştir. Nitekim buralardaki Hristiyan gruplar, yoksullardan değil, kentlerin alt ve orta sınıflarındaki zanaatkârlardan oluşmuştur. Bu nedenle IV. yüzyıl başlarına gelindiğinde Akdeniz’in kıyı kentlerinin çoğunda Hristiyanlığın sisteme entegre olduğunun en somut belirtisi, hemen hepsinin sokaklarında piskoposlara rastlanabilmesi olmuştur. Diğer bir deyişle Hristiyanlık kültürel ve ekonomik açıdan zengin doğu kentlerindeki Hellen kültürüyle başarılı bir şekilde bütünleşmiştir.¹⁴ Dolayısıyla IV. yüzyıl başlarındaki Roma imparatorlarını din politikasında zor tercihler beklemiştir. Zira devletin bekası için bir diğerini dışlamadan bütün inançları ve grupları bir araya getirmek ve hepsi arasında bir uyum yaratmak zorunda kalmışlardır.¹⁵

12 Brown, *age.*, s. 39-40.: Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Stephenson, *age.*, s. 38-48.

13 Mitchell, *Geç Roma*, s. 333-334. Bu durum açıkçası küçük kentlerde kendini göstermiştir. Yeni eyaletlerin başkentleri eski canlı günlerini yaşatmaya devam ettirebilmişlerdir. Ayrıntılar ve örnekler için bkz. Mitchell, *Geç Roma*, s. 332- 336.

14 Brown, *age.*, s. 35-51.

15 IV. yüzyılın başlarında imparatorluğun birçok mevkiinde, hatta senato da bile Hristiyanlar bulunmaktaydı. Toplumsal yapının bu kadar dinamik bir unsuru olmuşken imparatorun bu grubu dışlama şansı zaten pek yoktu. Nitekim bu durum neredeyse Iustinianus Dönemi’ne (527-565) kadar devam etmiş gibidir. Geç Antik Çağ boyunca Yahudilere, heretiklere ve paganlara karşı yasalar çıkarılmaya devam edildiyse de imparatorlar, rakip dinsel gruplar arasında denge kurma gereksiniminin farkında olmuşlardır. Bkz. Mitchell, *Geç Roma*, s. 348-353.

Teolojik Alt Yapının Oluşumu (Ya da Doğru İnancın Alternatifleri)

İmparatorluğun doğusundaki kentlerde ve kırsalda, kendine özgü kültürleriyle farklı onlarca yapı varken Hristiyanlığın baştan beri tek bir biçime bürünmemesi normal karşılanmalıdır. Halklar, kendi anlayışları doğrultusunda bazen bu dine direnç göstermiş bazen de köklü inanç sistemlerine Hristiyanlığı adapte etmeye çalışmışlardır.¹⁶ Neticede II. yüzyılda yaşanan düşünsel canlılıktan¹⁷ ve III. yüzyılda, her piskoposun kendi bölgesinde bir cemaat oluşturup, Hristiyanlığı kendine göre uygulaması nedeniyle bu dine ait sistematik bir teoloji oluşturulmamıştır. Özellikle bir kovuşturma sürecinde devlete karşı verilecek tepkinin ne şekilde olması gerektiği gibi tartışmalar, zamanla cemaat arasında görüş farklılıklarını ortaya çıkarmıştır. 324 yılında, rakibi Licinius'u yenerek tek başına imparator olan Konstantin'in hedefi bu noktada değişmiş ve her türlü görüş ayrılığına son verip, evrensel bir kilise organize etmek olmuştur.¹⁸ Nitekim aşağıda göreceğimiz üzere hemen bir yıl sonra 325 yılında (*ekümenik*) Nikaia Konsili'ni toplaması da bunun açık bir göstergesidir. Zira Konstantin öncesinde ortaya çıkmış birçok grup¹⁹, düşünür, kilise oluşumu, vb. bir yandan Hristiyanlığa şekil verirken, bir yandan da sonradan "heretik" ya da "hizipçi" olarak adlandırılacak akımların öncüsü olmuşlardır. Buna göre ayrıntısına girmeden bu kişi ve grupları şöyle belirtebiliriz.

Öncelikle ifade edilmesi gereken grup Hristiyanlık karşıtı pagan entelektüellerin oluşturduğu düşünürlerdir. Nitekim pagan ve Hristiyan entelektüeller arasındaki

- 16 Anadolu'da özellikle Lydia (Lidya) ve Phrygia'dan (Frigya) ele geçirilmiş yazıtlar üzerinden giderek Mitchell, İç Anadolu'nun Hristiyanlaşma sürecinin yoğun ancak dağınık olduğunu vurgular. Bu dağınıklıkta paganlar da bir süre kendi inançlarını sürdürmüşlerdir. Mitchell, *Anatolia*, II, s. 60-63. Genel anlamda Roma İmparatorluğu'nun pagan yapıdan Hristiyan bir imparatorluğa dönüşümü konusunda bkz. Erkan İznik, "Pagan Bir İmparatorluğun Hristiyan İmparatorluğa Dönüşümü: Geç Antik Çağ'da Roma İmparatorluğu", *Doğu-Batı: Romalılar I*, S. 9, Ankara 2011, s. 41-76.
- 17 Konuyla ilgili Türkçe yazılmış çok az yayının olduğu ülkemizde özellikle II. yüzyıldaki düşünsel tartışmalar için bkz. Turhan Kaçar, "İkinci Yüzyılda Hristiyanlık: Entelektüeller, Düşünceler ve Gruplar", *Seleucia ad Calycadnum I*, Olba Kazısı Yayınları, 2011, s. 19-28.
- 18 Stephenson, *age.*, s. 60.: Mitchell, *Geç Roma*, s. 408-409. Konstantin öncesi dönemde Afrika kiliseleri en kalabalık Hristiyan cemaatlerden oluşuyorlardı ve Afrika'nın içlerine doğru gittikçe birçok piskopos tarafından yönetilen cemaat bulunuyordu. Bkz. Mitchell, *Geç Roma*, s. 414. Ayrıca, II. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nda heretik inançlarla ana akım Hristiyanlık arasındaki tartışmalar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Thomassen, *agm.*, s. 241-256.
- 19 Bu konudaki önemli kaynaklardan biri, Kıbrıs'taki Salamis kenti başpiskoposu Epiphanius'un IV. yüzyıl sonlarında yazdığı *Panarion* adlı eseridir. Kitapta, seksenden fazla grubun adı geçmektedir. Ancak eserin yazılış tarihi bildirinin zamansal sınırları dışında kaldığı için eserden sadece gerekli gruplarla ilgili bilgiler alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *The Panarion of Epiphanius of Salamis*, İngilizceye çev. Frank Williams, vols. I, II ve III, Brill, Leiden 2009 ve 2013.

teolojik tartışmalar III. yüzyılın ortalarından itibaren başlamıştır.²⁰ Bu noktada Hristiyanlık teolojisini etkilediği düşünülen pagan entelektüellerden biri Plotinus'tur (204-270). Aristo ve Stoa felsefesinden etkilenerek III. yüzyılda Yeni Platonculuk adını alan akımın en güçlü temsilcisi olan Plotinus, materyalizme olan karşıtlığı, ruh ile ilgili görüşleri ve de tanrı ile güneş arasındaki ilişki üzerine yaptığı açıklamaları Hristiyan yazarlar üzerinde derin izler bırakmıştır.²¹ Aynı yüzyılda Hristiyan metinlere yıkıcı ve akademik eleştiriler yazan Porphyrius (232-303) ve bizzat Konstantin'in sarayında Hristiyanlığın Platonculuk ile bir araya gelebileceğini açıklayan ve pagan düşüncenin sürekliliğini savunan Iamblikhus²² (270-330) da anti tez oluşturarak Hristiyanların kendi teolojik farkındalıklarının ortaya çıkmasını sağlamışlardır.

Belirtilmesi gereken ikinci grup, bütüncül bir şekilde değil de çeşitli liderler öncülüğünde II. ve III. yüzyıllarda ortaya çıkıp gelişen ve etkilerini IV. yüzyılda da sürdüren *Gnosis* (seçkin ve mistik yapılu kişilere has olan bilgi) doktrininde karşımıza çıkmaktadır. Hareketin kökeni İran, Hellenistik ve Yahudi geleneklerine ya da bunların karışımına bağlandığı gibi, Hristiyan öğretinin bu geleneklerle harmanlanmasından kaynaklanan bir akım olduğu da düşünülmektedir. Hristiyanlığı akla uygun hale getirmeye çalışan Gnostiklerin, doğüstü bilgiye sahip ayrıcalıklı insanlar olduklarına inanılmaktadır. Ana akım inanç karşısında alternatif sunmaya başlayınca, güçlenen Hristiyan kilisesi tehlikeyi görmüş bu akımın yandaşlarıyla ciddi bir mücadeleye girmiştir. En şiddetli karşı çıkışı Tertullianus (160-220) yapmıştır. Ancak, Hristiyan kilisesi onun “*akla aykırı olsa bile dogmaya inanmak gerekir*” düşüncesini reddetmiştir.²³ Bunlardan başka; inanç ile bilginin, din ve bilimin uyum içerisinde olabileceğini savunan akımın önemli temsilcileri arasında; Cerinthus, Saturnitus, Cerdo, Basilides, 144 yılında Roma’da bir kilise oluşturan Sinoplu Markion²⁴ (85-160) ve II. yüzyılda etkin bir dini lider

20 Söz konusu tartışma 168 yılında “Doğru Öğreti”yi yazan pagan Celsus’a karşı 248 yılında Hristiyan Origenes’in yanıt vermesiyle başlamıştır. Bkz. Brown, *age.*, s. 29.

21 Aster, *age.*, s. 286–297.

22 Brown, *age.*, s. 44.

23 Aster, *age.*, s. 308 ve 312.

24 Müritlerinin büyük bir kısmı Suriye’de toplanmış olan bu akım düalistik bir anlayışa sahiptir. Buna göre, felsefenin ve teolojinin tartıştığı kötülük ancak iki ayrı tanrı ile açıklanabilir. İyi olan tanrı, kötülüklerden sorumlu tutulmaması gereken ve adına “Yabancı” denilen tanrıdır. İsa, onun elçisidir. Kötü tanrı ise maddeye biçim veren Yahudilerin tanrısı Yehova’dır. Adem’in günahından o sorumludur. Markion bu nedenle bütün eski Yahudi yasalarını ve kitaplarını inkâr etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Panarion of Epiphanius of Salamis*, s. 294-364; Robert L. Wilken, “Marcion” ve “Marcionism”, *Encyclopedia of Religion*, vol. VIII, Thomson Gale, 2005, s. 5700–5702; Stephenson, *age.*, s. 49.: Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Kaçar, *Geç Antik Çağ*, s. 27-28.

olan Valentin²⁵ gelmektedir. Gnostikler tam olarak başarıya ulaşamadılarsa da yarı Hristiyan bir mitoloji yaratmayı başarmışlardır.²⁶

Hristiyanlık inancının savunulmasında felsefeye başvurarak bu dinin farklılaşmasında üçüncü bir akımı geliştiren grup Apolojistler olmuştur. Bu grubun genel düşüncesine göre Hristiyanlık dini hem felsefe hem de vahiy olarak algılanmalıdır. Dinin doğruları, doğüstü çıkış noktasına ve mutlak kesinliğe sahiptir. Diğer bir deyişle, tanrısal bir zihin tarafından ortaya konmuş olsalar da akla uygundurlar. Dönemlerinin edebiyat ve felsefe düşüncesiyle yakından ilgili olan grup, özellikle kentlerdeki eğitilmiş sınıflara yönelmişlerdir. Çoğunluğu kilisenin erken dönem yöneticilerinden olan bu kişiler, alanlarında iyi eğitim almış din adamlarıdır. Akımın öncüleri arasında; Justin Martyr, Tatian (120-180), Athenagoras (II. yy.), Theophilus (II. yy.), Irenaeus (130-202), Hippolytus (170-235), Lactantius (240-320)²⁷, Minucius Felix (III. yy.), Cyprian²⁸ (210-258), Clemens²⁹ (150-215), Origenes (185-254)³⁰ ve Caesarea piskoposu Eusebius

- 25 Justin Martyr, *Dialogue with Trypho*, XXV; Mısır kökenli Valentin'in (ya da Valentinus'un) başlattığı ve İsa'nın, her şeyin ilk çıktığı asla dönüştürebileceğine inanan mezheptir. Platon'un, "bir başlangıçtan gelip yeniden o başlangıca dönme" düşüncesini Hristiyanlık ile bağdaştırmaya çalışmışlardır. Her şey bir hiçlikten türemiştir ve yine o hiçliğe dönecektir. İsa, bu dönüşümde temel rol oynayan kişidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Panarion of Epiphanius of Salamis*, s. 165-208.: Orhan Hançerlioğlu, "Valentincilik", *Felsefe Ansiklopedisi*, C 7, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 129.
- 26 Frank Thilly, *Felsefenin Öyküsü*, çev. İbrahim Şener, İzdüşüm Yayınları, İstanbul 2000, s. 244. Gnostikler hakkında ayrıca bkz. *Panarion of Epiphanius of Salamis*, s. 90-109.
- 27 Hemen hemen Caesarea piskoposu Eusebius ile aynı görüşleri paylaşan Lactantius'un en önemli farkı yazılarında Latinceyi tercih etmesiydi. Brown, *age.*, s. 50.
- 28 Kartaca piskoposu Cyprian'ın, heretik akımlar ile hizipçilik arasındaki ilişkiler üzerine düşünceleri için bkz. Geoffrey D. Dunn, "Heresy and Schism According to Cyprian of Carthage", *The Journal of Theological Studies*, vol. 55, No 2, Oxford 2004, s. 551-574.
- 29 İskenderiye'de bir felsefe okulunda yönetici olan Clemens'e göre, inanç bilgiden üstünmüş gibi gözüke de aslında inanç ile bilgi arasında bir karşıtlık yoktur. "Anlamak için inanyorum" cümlesi, Tertullianus'un aşağıda belirtilen klasik cümlesine adeta bir göndermedir. Bkz. Aster, *age.*, s. 310.
- 30 İskenderiye'de Clemens'in okulunda görev yapmış Origenes, Yeni Platonculuk ile Hristiyanlık arasında kalmış bir düşünürdür. Yahudilikten aldığı anlayışla Hristiyanlık tanrını, evreni yaratan bir yaratıcı olarak kabul edip insanın da tanrı tarafından yaratıldığını belirtmektedir. Oysa Yeni Platonculuk'a göre evren tanrının, insan da tanrının bir görüntüsüdür. İnsan kendinden geçerek (cezb, vech) tanrıya ulaşabilmektedir. Zaman zaman Gnostik akıma yakın açıklamalarda bulunduğu için ana akım kilise ile uyumsuzluklar yaşamıştır. Thilly, *age.*, s. 245-246.: Aster, *age.*, s. 313-314. Origenes'in Hellen piskoposları aracılığıyla devam ettiren düşünceleri Caesarea piskoposu Eusebius'un yazılarında zirveye ulaşmıştır. Brown, *age.*, s. 50.

(260-340)³¹ gelmektedir. Bazen bu gruba dâhil edilen, bazen de grubun dışında tutulan Hristiyanlık tarihinin önemli düşünürlerinden Tertullianus³² da bu kısımda tartışılması gereken entelektüellerden birisidir.

Konstantin öncesinde veya imparator ile aynı dönemde ortaya çıkmış ve Hristiyanlık teolojisine değişik anlayışlar getirmiş³³ dördüncü grup, yukarıdakilerden farklı olarak bir kısmı kırsal kesimde yayılımını gerçekleştirmiş olan topluluklardır. Bu akımlar; Montanistler, Novatianlar, Valesiusçular, Meletiusçular, Donatusçular ve Ariusçular olarak birkaç başlıkta toplanabilmektedir.

Erken dönemleriyle ilgili çok fazla bilginimiz olmasa da II. yüzyıl ortalarından VI. yüzyıl ortalarına kadar varlığını sürdürdüğü düşünülen ve bölgesel bir hareket şeklinde ortaya çıkan Montanizm, Hristiyanlığın Anadolu'daki yayılımı sırasında Phrygia ve Lydia'daki yerel kültürle etkileşiminden doğmuş bir akımdır. Bu bağlamda II. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hristiyanları bölgedeki paganlara yaklaştırmayı ve Hristiyanlar arasında ciddi sayıda bir grubu kendisine çekmeyi başardığı söylenebilir. Bu görüşe ilaveten Yahudi cemaatine benzer şekilde örgütlendiğine dair tartışmalar da yapılmaktadır. Ortodoks Hristiyanlık tarafından da heretik bir mezhep olarak görülen hareket, adını akımın kurucusu, kimi görüşlere göre önceden Ana Tanrıça Rahibi olan Montanus'tan almıştır. Epiphanius'a göre de heretik bir grup olarak tanımlanan Montanistler; Pepouzalılar, Priscillacılar ve Quintillacılar gibi çeşitli mezheplere bölünmüştür. Anadolu'da ele geçirilmiş yazıtlar, Hristiyanlık içerisinde gelişen bu yeni mezhebin varlığını ve III. yüzyılda da devam ettirdiğini açıkça göstermektedir. Akımın kurucusu Montanus, Hristiyan olduktan sonra kendi peygamberliğini ilan etmiş ve İsa'dan haberler getirdiğini iddia ederek bu konuda vaazlar vermiştir. Vecde isteği, keşiş olma

31 Eserlerini Grekçe yazan Eusebius, Hristiyanlığı hem dünya uygarlığını hem de Roma İmparatorluğu'nu kurtarmada tek çare olarak ilan etmiştir. Her anlamda en yüksek standartlara ancak Hristiyan vahiyleriyle ulaşılabileceğini ifade eden din adamı İmparator Konstantin'in 315 ve 337 yıllarında danışmanlığını da yaparak yönetimin üst aşamasında yerini almıştır. Brown, *age.*, s. 50.

32 Apolijistlere karşı düşünceleriyle Tertullianus gerçek bir inanmanın, içeriği ne olursa olsun dogmaları yalnızca iman ile benimsemek zorunda olduğunu yazmaktadır. İnsanlar, dogmaları yorumlamak ve ona göre anlam verme hakkına sahip değillerdir. Tertullianus daha da ileri giderek dogmanın tamamen akla aykırı olduğunu ifade edip inanç tarihi açısından klasikleşmiş cümlesini aktarır; “*imkânsız olduğu için inanıyorum.*” Aster, *age.*, s. 309.

33 Kaçar'a göre bu gruplardan bazıları dinsel görüşlerinden ziyade, politik tavırlarıyla ön plana çıkmaktadırlar. Nitekim Novatianlar, Meletiusçular ve Donatusçular aşında Hristiyanlık tarihinde ayrı birer İsa doktrini sunmayan, bölgesel ayrılıkçı hareketleri olmuşlardır. Bkz. Kaçar, *Geç Antik Çağ*, s. 14.

arzusu, günahlardan kurtulma, vb. etik yönleriyle dikkat çeken Montanizm bu anlamda bir yandan Hristiyanlığın erdem ve disiplini de geliştirmiştir. Cemaatin en ilginç yanlarından birisi de hiç şüphesiz ki Maximilla ve Priscilla adlı iki kadın peygamberin (ya da kâhinin) Montanus ile birlikte anılmasıdır. Hatta kimi çağdaş araştırmacılar, Eusebius'a dayanarak mezhebin kurucusunun kadın bir peygamber olabileceğini de ileri sürmüşlerdir. Müritleri tarafından “Yeni Peygamber” hareketi olarak tanımlanan bu dinsel hareket, İsa'nın yeniden dirileceğini müjdeleyerek bölgede cemaatinin sayısını arttırmıştır. Kilisenin ve Ortodoks Hristiyanlığın gücüne alternatif ve büyük bir tehlike yarattığı için bu harekete “*Phrygia Şizması*”, “*Phrygia Heretikliği*”, “*Cataphyrgialılar*” adları da verilmiştir. Böylelikle imparatorluk tarafından bizzat yasa dışı ilan edilmişlerdir.³⁴

III. ve V. yüzyıllar arasında karşımıza çıkan bir diğer topluluk, Montanistler'den sonra Anadolu'daki ikinci büyük grup olduğu varsayılan Novatianlardır. Romalı papaz Novatus'un (ya da Novatianus'un) öncülüğündeki ayrılıkçı bir hareket olarak görülen akım hem kentlerde hem kırsalda taraftar edinmiştir. Papaz Novatus tepkisel hareketini, İmparator Traianus Decius dönemindeki kovuşturmalar sırasında başlatmıştır. Bu grup, “*dinden dönme ile ilgili günahı sadece tanrı affedebilirdi*” düşüncesine dayanarak kilisenin piskoposlarının veya diğer liderlerinin günahları affetme yetkisinin tanımamıştır. Filolojik ve epigrafik kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla IV. yüzyılın başlarında Anadolu'da; Phrygia, Paphlagonia, Bithynia ve Galatia bölgelerinde geniş bir taraftar kitlesi toplamışlardır. Konstantin döneminde ana akım kilise ve devlet ile çatışmaktan kaçınmışlardır. Zaten imparator da bu gruba karşı ılımlı bir politika izlemiştir. Konstantin'den sonra iktidara gelen imparator II. Konstantius döneminde (337-361) zaman zaman askeri tedbirlerle

34 Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, ed. E. Schwartz, Leipzig, 1903, 5. 16–17.; *Panarion of Epiphanius of Salamis* s. 6–21; W. Tabberne, *Montanist Inscriptions and Testimonia: Epigraphic Sources Illustrating the History of Montanism*, Georgia 1997, s. 17.; Kaçar, *Geç Antik Çağ*, s. 24.; T. Kaçar, “Montanizm: Erken Kilise’de Çatışan Gelenekler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XVII/ S. 1, 2002, s. 39–59; T. Kaçar, “Eski Çağ Anadolu Hristiyanlığında Kadın: Montanizm Örneği”, *Kadın Çalışmalarında Disiplinlerarası Buluşma*, Yedi Tepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 200; Mitchell, *Geç Roma*, s. 344-345; Kurt Aland, “Montanism” ve “Montanus”, *Encyclopedia of Religion*, vol. IX, Thomson Gale, 2005, s. 6167- 6169; Mitchell, *Anatolia*, C II, s. 31 ve 39; Peter Van Nuffelen, “Pagan Monotheism as a religious phenomenon”, *One God: Pagan Monotheism in the Roman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 31; Joseph M. Bryant, “The Sect-Church Dynamic and Christian Expansion in the Roman Empire: Persecution, Penitential Discipline, and Schism in Sociological Perspective”, *The British Journal of Sociology*, vol. 44, No 2, 1993, s. 317; Andrzej Wypustek, “Magic, Montanism, Perpetua, and the Severan Persecution”, *Vigilae Christianae*, vol. 51, No 3, 1997, s. 277; Bölgedeki yazıtlarla ilgili olarak bkz. Tabbernee, *age.*, s. 403; Mitchell, *Anatolia.*, C II, s. 60, n. 52;

engellenmeye çalışılacak hale gelmiştir. IV. yüzyılın ikinci yarısından sonra kentlerdeki müritleriyle kırsaldaki müritler arasında teolojik anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Yahudilerin bazı törenlerini kutlamaya devam etmelerinden dolayı Yahudi cemaat ile ilişkileri üzerine tartışmalar da yapılmaktadır. Bunun yanı sıra hareketin kendisinin; pagan, Yahudi ve Hristiyan geleneklerin harmanlanmasından oluştuğu yönünde görüşler de vardır.³⁵

Bu kısımda belirtilmesi gereken gruplardan birisi de IV. yüzyılda Mısır'da piskopos Melitius tarafından oluşturulan cemaattir. Aynı yüzyıl içerisinde imparatorluk yetkilileri tarafından yapılan kovuşturmalar sırasında Hristiyanlara ait ibadet yerlerini kapatan ve kutsal metinleri koruyamayan İskenderiye piskoposu Petrus'un otoritesini reddetmişler ve kendi kiliselerini kurmuşlardır. Nikaia Konsili'nde resmen tanınmak için mücadele etmişler ancak başarılı olamamışlardır. Yeni İskenderiye piskoposu ile mücadele içine giren Melitius taraftarları, çatışmadan ziyade sorunlarını dini konsiller aracılığıyla çözmeye çalışmışlardır. İmparator Konstantin ile başkentte görüşen Melitius kendi konumunu güçlendirmeyi başarabilmiş³⁶ ender bölgesel akımlardan biri olmuştur.

III. yüzyılda Kuzey Afrika'da Numidialı Hristiyanlar ile Kartaca kilisesi arasındaki bölünmenin ardından yaşanan kovuşturmalar sonucunda başlayan ve IV. yüzyılın hemen başlarında etkisini hissettiren hareketlerden bir diğeri Donatusçuluk akımıdır. Merkezle olan çatışma, Kartaca hapishanesindeki tutuklu Hristiyanların, kovuşturmalar sırasında kutsal metinleri Romalı devlet görevlilerine teslim edenleri (*traditores*) ihanetle suçlamasıyla başlamıştır. 311 yılında bizzat Konstantin'in emriyle çatışmaların önlenmesi için piskoposlardan bir heyet oluşturulmuştur. 313 yılında, sonraki dini konsillere de örnek teşkil edecek; biri Roma'da diğeri Arles (ya da Aralete) (Galya) gerçekleştirilen iki konsil toplanmıştır. Mücadelenin kazanımı uzun vadede Donatus olmuş ve örgütlü bir topluluk ile bu harekete 355 yılına kadar öncülük etmiştir. İlginçtir ki her ne kadar muhalifler bu harekete "Donatusçuluk"

35 Socrates, *Ecclesiastical Historiae*, London 1888, 2.38; 4.28; 7.46: Sozomen, *History of the Church, From A.D. 324 to AD. 440*, İngilizce'ye çev. Edward Walford, London 1855, 4.21: *Panarion of Epiphanius of Salamis*, s. 91-100: Bu grupla ilgili örnek bir yazıt için bkz. Emilie C. H. Haspels, *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*, Princeton University Press, New Jersey 1971, no: 50; Mitchell, *Anatolia*, Vol II, s. 10, 97 ve 104: Stephen Mitchell, "The Cult of Theos Hypsistos between Pagan, Jews and Christian", ed. P. Athanassiadi, M. Frede, *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Oxford, Clarendon Press, 1999, s. 123-124: Mitchell, *Geç Roma*, s. 344 ve 409-410: Caspar Rene Gregory, "The Essay Contra Novatianum", *The American Theological Review*, vol. 3, No 3, 1899, s. 567-568.

36 Sozomen, I. 24: *Panarion of Epiphanius of Salamis*, s. 324-333: Mitchell, *Geç Roma*, s. 410- 412.

deyip, heretik bir anlayış gibi görseler de Donatus ve yandaşları kendilerini daima meşru Katolik Kilisesi'nin temsilcileri olarak görmüşlerdir. Hatta zaman zaman IV. yüzyılın dogma tartışmalarına çok katılmadan ve doğrudan devlete karşı gelen siyasal bir hareketten ziyade, gerçek bir kilise olarak görevlerini yapmaya çalışmışlardır. V. yüzyılın başlarında cemaatin imparatorluk ile arası bozulmaya başlamış ve aynı yüzyılın ikinci yarısından sonra, bölgeye saldırılar düzenleyen Vandalların da etkisiyle, eski güçlerini yitirmişlerdir.³⁷

Donatusçular ile anlaşma şartları sağlanmaya çalışılırken Konstantin'in dâhil olmak zorunda kaldığı bir diğer mücadele papaz Arius ile gerçekleşmiştir. Özde İsa'nın tabiatı ile ilgili olan mücadele önce, imparatorluğun doğu yarısındaki bütün Hristiyanları içine almış, zamanla batıya da sıçramıştır. Aslında 319 yılında İskenderiye ve Kartaca kiliseleri arasında ciddi bir bölünme gündeme gelmiş ve imparator kiliselerin birliğini sağlamaya çalışmıştır. Bunun için de her iki kilisenin liderine, yani Aleksander'a ve Arius'a, birer mektup yazmış, uzlaştırmak için elçi olarak 324 yılında Ossius'u İskenderiye'ye göndermiştir. Ancak imparatorun girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İmparatorun büyük ümitlerle Antakya'da toplanan konsil ile çözüleceğini düşündüğü sorun halledilemeyince, üstelik tartışmaların şiddetlenmesi sonucunda 325 yılında Nikaia Konsili toplanmıştır. Piskoposlar, Arius'un görüşlerini reddedip, Ossius'un görüşlerini onaylamışlardır. Sağlam bir dinsel geleneğe ve kalabalık bir taraftar grubuna sahip olan Arius ve taraftarları birkaç yıllık sürgün dönemi yaşamışlardır. Fakat Nikaia inancına döndüğünü kabul eden Arius'un açıklamasıyla Konstantin, bu grubu affetmiş ve yeniden ana akım kilise saflarına dâhil etmiştir.³⁸

Yukarıdaki gruplar yanında Anadolu'daki örgütlenmesi sırasında Hristiyanlığın Yahudilik ile olan ilişkisi de oldukça karmaşıktır. Kültürel kaynaşmanın yaşandığı II. ve IV. yüzyıllarda çeşitli Yahudi grupları Hristiyanlığa bir şekilde farklılık kazandırırken, dönemin Hristiyan yazarları tarafından bu din adamları heretik olarak nitelendirilmişlerdir. Burada öncelikle şunu hatırlamak gerekmektedir ki Hristiyanlık, Yahudilik içinden geldiği için, her iki dinin cemaatleri arasında erken dönemlerden itibaren zaten ortak bir düşünce sistemi görülmektedir. Ancak kendi cemaatlerini I. yüzyıldan başlayarak Yahudilikten ayırma girişimlerinde

37 Bu hareket öylesine örgütü bir hale bürünmüştür ki IV. yüzyıl ortalarında Kuzey Afrika'nın her kentinden bir temsilci olmak üzere iki yüz yetmiş piskoposun katıldığı etkili bir konsil toplayabilmişlerdir. Bkz. Mitchell, *Geç Roma*, s. 412-417.

38 Eusebius, *Life of Constantine*, Translated by A. Cameron and S. G. Hall, Clarendon Press, Oxford 1999, 2. 63-72; *Panarion of Epiphanius of Salamis*, s. 333-410; Mitchell, *Geç Roma*, s. 417-421.

bulunan Hristiyanlar, Yahudilerin Roma İmparatorluğu'na karşı başlattıkları büyük isyanlara karışmamışlardır. II. yüzyılda etkili Hristiyan entelektüellerinin büyük bir kısmı Yahudi karşıtı yazılar yazarken özellikle Hristiyan dogmalarının oluşturulması aşamasında Yahudiliğe karşı ciddi bir muhalefet yükselmiştir. Bu yüzyılda Hristiyanların Yahudilikten kopmaya çalışmalarının bir diğer nedeni de kendisini Hristiyan olarak tanımlayan grupların halen Yahudi geleneğini devam ettirmeleri olmuştur. Bu grupların en önemlilerinden biri, sadece Matta İncilini kabul eden, Paul'u reddeden ve halen çocuklarını sünnet ettirmeyi devam eden, İsa'yı tamamen beşer olarak kabul eden Ebionites adlı gruptur. Kudüs'te yaşayan ve inançlarına "Yahudi Hristiyanlığı" da denilen grup kendi içinde de alt mezheplere ayrılmıştır. Ebionites yanında II. yüzyılda ortaya çıkmış bir diğer grup; Yahudi sünnetini benimseyen, Şabat'a uyan, ibadet esnasında yönün Kudüs'e dönük olması zorunluluğuna inanan ve özellikle vaftizi emreden bir anlayışa sahip olan Elkesai denilen gruptur.³⁹

Hristiyan yazarlar tarafından heretik olarak kabul edilmiş bir inanç da Maniheizm (Manicilik) olmuştur. IV. yüzyıl ile VI. yüzyıl arasında etkin olduğu düşünülen hareketin kurucusu Mani'nin İsa'dan vahiy alan peygamber olduğu kabul edilmektedir. Zerdüştlük ile etkileşim içinde olduğundan Romalılar bu inancı doğrudan, doğudaki düşmanları Sasanilerle özdeşleştirmişler, hatta Diokletianus döneminde inananlarını kovuşturmaya uğratmışlardır. Hindistan, İran ve Yahudi inançlarının bir karması gibi duran Maniheizm, hiyerarşik bir düzene dayanmakta ve "Seçkinler" denilen üstteki grup ile "Dinleyiciler" denilen ve çoğunluğu oluşturan alt gruptan oluşmaktadır. Misyonerlik çalışmaları sayesinde Maniheizm, batıda Roma doğuda ise Çin'e kadar yayılmıştır.⁴⁰

III. yüzyılda ortaya çıkan ve teolojisi hakkında çok fazla bilgi sahibi olmadığımız bir hareket de öncüsü Antakya piskoposu Samsatlı Paulus tarafından başlatılan yerel bir örgütlenmedir. Muhalifleri tarafından imparator Aurelianus'a şikâyet edilmiş, sonuçta Antakya'daki Hristiyanlar bölününce o da kendi kilisesini kurmak zorunda kalmıştır. Bu hareketin temel öğretisi, "İsa bir tanrı değil, ancak vahiy almış

39 Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 3, 27. 1 -2; 6; 38: Tertullianus, *The Prescriptions against the Heretics*, İng. çev. S. L. Greenslade, SCM Press, London, 33: *Panarion of Epiphanius of Salamis*, s. 13-15; 25-32: Bu dönemde Yahudiler ile Hristiyanlar arasındaki en önemli tartışma konularından birisi Yahudilerin Hamursuz Bayramı ile Hristiyanların Paskalya kutlamalarını birbirinden ayırmaya çalışmak olmuş ancak konu uzun süre tartışılmaya devam edilmiştir. Kaçar, *Geç Antik Çağ*, s. 25-26 ve s. 39- 41.

40 *Panarion of Epiphanius of Salamis*, s. 226-316: Mitchell, *Geç Roma*, s. 346- 347.

üstün bir insan” olduğu şeklindedir. Bu öğretiden ziyade Paulus’u önemli kılan, Nikaia Konsili’nde Ortodoksluk için olmazsa olmaz bir kavram olarak kabul edilecek ve Ortodoks olmanın test aracı olarak görülecek *homoousios* terimini ilk kez onun kullanmasıdır. Döneminde bu düşünce hiçbir şekilde kabul edilmemiş, üstelik Paulus dışlanıp kiliseden atılmıştır. Ancak müritleri Nikaia Konsili sonrasına kadar Antakya’da etkin bir cemaat olarak kalmışlardır.⁴¹ Bunların dışında II. yüzyılda Anadolu’da ortaya çıkan Monarkhist⁴² akım, III. yüzyılda görülen ve hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız Valesiusçuluk⁴³ gibi bölgesel hareketleri de burada belirtmekte yarar vardır. Bütün bu akımlardan ve gruplardan ayrı olarak gelişen bir diğer oluşum, III. yüzyılın politik karmaşası içinde ortaya çıkmış IV. yüzyılda Hristiyanlık içinde baskın bir hareket haline gelmiş Manastırcılık hareketidir. Kilisenin gittikçe dünya işlerine karışmasına tepki olarak doğmuş hareketin özünde bir grup keşişin kendini tamamen tanrıya adanarak her türlü dünya nimetinden vazgeçmeleri ve tüm hayatlarını dua ve ibadet ederek geçirmeye karar vermeleri yatmaktadır. Bu hareketin çıkmasında iki temel etmen vardır. Birinci etmen, Konstantin’in Hristiyanlığa meşruiyet vermesinin ardından ortadan kalkmış olan şehitliğe bir alternatif yaratmaktır. Zira aşırı sert uygulamalar ve çileci bir anlayışla inzivaya çekilme düşüncesi şehitliğin bir başka çeşidi olarak kabul görmüştür. İkinci etmen, IV. yüzyılda rahiplik kurumunun daha önce hiç olmadığı kadar dünya işlerine bulaşmasıdır. Dolayısıyla dünyevi günahlardan uzaklaşmayı arzulayanlar çöllere ve ormanlara kaçarak çileciliği yeniden uygulamışlardır.⁴⁴

41 Öncüleri arasında Smyrnalı Noetus, Theodotos ve Artemon gibi din adamlarının bulunduğu akımın temel öğretisi “tek bir tanrının mutlak egemenliği” düşüncesine dayanmaktadır. İsa’yı doğrudan tanrı olarak görenler olduğu gibi onu insan tabiatıyla açıklayanlar da bulunmaktadır. Kaçar, *Geç Antik Çağ*, s. 46- 49.

42 Kaçar, *Geç Antik Çağ*, s. 42-44.

43 Bölgesel bir hareket olarak nitelendirilebileceğimiz Valesiusçuluk hareketinin genel inanışına göre, “insan türünün çoğalması günahtır.” Kendilerinin ve başkalarının erkekliklerini yok etmeyi, başka bir deyişle hadım edilmeyi “sevap” olarak kabul etmektedirler. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Panarion of Epiphanius of Salamis*, s. 100-103: Bu açıdan belki bir anlamda Ana Tanrıça’nın Phrygia’daki hadım rahiplerini (*galloi*) anımsatmaktadırlar. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Erkan İznik, “İlk Çağ’da Anadolu’daki Sıradışı Rahipler”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C 1, S. 3 2002, s. 127-161.

44 George Weckman, “Monasticism”, *Encyclopedia of Religion*, vol. IX, Thomson Gale, 2005, s. 6121-6126; Manastırcılık sisteminin kökenleri ve Doğu Roma’daki gelişimi için bkz. Alice Mary Talbot, “Bizans Manastır Sistemine Giriş”, *Cogito*, S. 17, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 161-176.

Gerçek İnanca Doğru; İmparator Konstantin, Heretikler, Hizipçiler

III. yüzyılın sonlarından itibaren sayısı artmaya başlayan Hristiyan cemaatler şüphesiz ki Konstantin döneminde de büyümeye devam etmiştir. Ancak yukarıdaki gruplardan da anlaşıldığı üzere bu insanların hangilerinin “gerçek Hristiyan” olduğunu ortaya koyabilmek o dönem için hiç de kolay görünmemektedir. “Gerçek” kime göre tanımlanırsa, diğerlerinin tamamı “heretik” ya da “hizipçi” olarak nitelendirilmektedir. Aşağıda göreceğimiz gibi kendi iktidarında Konstantin, meşruiyetini sağlasa da Hristiyanlığı devletin resmi dini olarak ilan etmemiştir. Diğer inançlara nasıl bakılıyorsa Hristiyanlık da bir dönem imparatorlukta yaşayan herhangi bir kült gibi kabul görmüştür. Ancak, süreçte yaşanan ve Hristiyanlığın lehinde olan gelişmeler sonucunda Konstantin dönemi bir zafer çağı şeklinde aktarılmıştır. Aslında Hristiyanlık karşısında imparatorun durumu bile sorunludur. Nihayetinde bu noktada iki ana teori karşımıza çıkmaktadır.

Bunlardan birinci teoriye göre Konstantin gerçekten inançlı bir imparator olarak kabul edilmektedir. Zira, 306 yılında, *augustus* olur olmaz kovuşturma fermanlarını yürürlükten kaldırarak inancının gücünü göstermiştir.⁴⁵ Üstelik, Hristiyan yazarların aktardığı ve rakibi Maxentius ile gerçekleştirdiği Milvius Köprüsü savaşı öncesi gördüğü meşhur rüyaya dayalı zafer, onu Hristiyanlık tarihinde büyük bir komutan yapmıştır. Bu rüyada kendisine işaret edilen *labarum* erken dönem Hristiyanlığın simgelerinden biri olmuştur. Ayrıca imparator ordudaki Hristiyanlar için pazar gününü tatil ilan etmiş ve Hristiyanlara güvenerek onları çeşitli komuta kademelerine getirmiştir.⁴⁶ 312 yılında, heretik olarak düşündüğü tüm inançları yok sayarak “gerçek” Hristiyanlara ayrıcalıklar bahşetmesi⁴⁷ de yine onun ne kadar inançlı bir imparator olduğunu gösteren örneklerdendir. Dahası Konstantin, ahlak dışı kabul edilen veya bir şekilde Hristiyanlığa karşı saldırgan tavır sergileyen pagan tapınakların kapatılmasında misyonerce bir tavır sergilemiştir. Buna göre; kutsal fahişeliğe yasak getirilmiş, Fenike’deki Aphaca ve Heliopolis’teki tapınaklar kapatılmış, Kilikya’da Aegae’deki Asclepius tapınağı yıkılmış, Hebron yakınlarındaki Hristiyanlarca kutsal sayılan mekânlarda yer alan pagan sunaklar ve heykeller kaldırılmıştır.⁴⁸

45 Mitchell, *Geç Roma*, s. 381.

46 Eusebius, *Life of Constantine*, I; 29; Sozomen, 1. 3; Labarum: Grek alfabesindeki X (okunuşu chi) ve P (okunuşu rho) harflerinin iç içe geçmesiyle oluşturulan semboldür.

47 Mark Gustafson, “Condemnation to the Mines in the Later Roman Empire”, *The Harvard Theological Review*, vol. 87, no: 4, 1994, s. 423.

48 Eusebius, *Life of Constantine*, 3: 51-8; Mitchell, *Geç Roma*, s. 358.

Tabii burada yine şu sorunun sorulması gerekmektedir. Gerçek Hristiyanlar, aradan üç asır geçtikten sonra ve yukarıda da gördüğümüz gibi özellikle III. yüzyıldaki inanç zenginliği içinde nasıl belirlenmiştir? Teologlar bu soruya şüphesiz ki kendi akademik disiplinleri çerçevesinden giderek çeşitli kanıtlar sunmaktadırlar. Tarihsel veriler üzerinde gidince ise başka yorumlar yapmak da olası görünmektedir. Bu bağlamda sözü edilen pagan tapınakların kapandığı doğrudur, ama aynı dönemde birçoğu da varlığını korumuştur. Dolayısıyla Konstantin, din konusundaki politikasını bölgelerin hassasiyetlerine göre belirlemiş olmalıdır. Bu bağlamda ikinci teori biraz daha farklı bir Konstantin portresi çizmektedir. Bu teoriye göre imparator Konstantin, kendi dönemindeki sosyopolitik, sosyoekonomik ve sosyokültürel gelişmeleri iyi değerlendirmiş ve Hristiyan cemaati de kendi siyaseti doğrultusunda yönlendirmiştir. Öncelikle imparatorluğun doğusundaki zengin kentlere ulaşabilmenin⁴⁹ en iyi yolu olarak Hristiyan grupları kullanmıştır. 312 yılından itibaren kaynaklarda Hristiyan gibi belirtile de aslında asker imparatorun tasavvurundaki İsa, en yüce kurtarıcı tanrı şeklinde algılanmıştır. Başka bir deyişle Konstantin'e göre Hristiyanların tanrısı herhangi bir teolojik mana yüklenmeksizin sadece en yüce tanrı (*summus deus*) haline getirilmiştir. Üstelik bu kavram doğu eyaletlerindeki kalabalık Hristiyan nüfus için de oldukça makul görünmüştür.⁵⁰ O nedenle adı ister Jüpiter ister Mithra, isterse İsa olsun Konstantin için hepsi aynı işleve sahip olmuştur. Zaten Konstantin bu rüyayı görmüş olsa bile, emri altındaki tüm Roma ordusu *labarum*'u kullanmamıştır. Söz konusu işaret imparator muhafızlarının miğferlerinde görünürken, sıradan piyadenin kullandığı teçhizat üzerinde görülmemektedir. Tüm ordunun da zaten çok kısa süre içerisinde Hristiyanlığı benimsemesi olanaksızdır. Bunlara ilaveten imparatorun, gerek ordu içindeki bireysel ibadetlere karıştığına gerekse seçtiği tanrıya kişisel bağlılık için bir talimat verdiğine dair bir kanıt da yoktur. Çok tanrılı sistemde zaten birçok tanrıya tapan askerler için, yeni bir büyük tanrıya daha tapmak çok da sıkıntı yaratmamış olmalıdır.⁵¹

Bu iki teoriye alternatif olarak bir üçüncü teori, Konstantin'in Hristiyanlık ile olan ilişkisinin iki ana safhada değerlendirilebileceği varsayımdır. Birinci safha imparatorluğu Licinius ile birlikte yönettikleri 313 ve 324 yılları arasında kapsamaktadır. Bu sürecin en önemli olayı şüphesiz ki 313 yılında Milano'da bir araya gelen iki yöneticinin yayınladıkları bir bildiriyle hem Hristiyanlığa hem de

49 Stephenson, *age.*, s. 13- 14.

50 Mitchell, *Geç Roma*, s. 381- 382.

51 Stephenson, *age.*, s. 242-243.

diğer bütün dinlere ibadet özgürlüğü tanınmaları olmuştur. Dönemin tanıklarından Hristiyan yazar Lactantius'un aktarımına göre artık Hristiyanlara yapılan zulümler sona ermiş ve Konstantin ile yeni bir dönem başlamıştır.⁵² Burada sorulması gereken soru, “*bundan sonra zulüm görmeyecek Hristiyanlar*”dan kastedilen kimler olduğudur. Ya da Milano Fermanı yayınlandığı sırada Konstantin Hristiyan mıdır? İlk soruya tam bir yanıt veremsek de yine de fermanın Hristiyan cemaate büyük bir rahatlama getirdiği ve Hristiyan din adamlarına daha önce elde etmedikleri hukuki, bürokratik ve dinsel ayrıcalıklar sağladığı söylenebilir. Örneğin bu ferman sonrasında piskoposlar kendi bölgelerindeki, hukuki davaları bakma hakkı kazanmışlar ve taşralı birçok piskopos saraya nüfuz ederek imparatorun çevresinde yer almaya başlamıştır.⁵³ Ferman yayınlandığı sırada imparatorun Hristiyan olduğuna dair bulgu olmadığı gibi tam tersi kanıtlar mevcuttur. Nitekim 313 yılındaki bir konuşmasını belirsiz bir ilahi güce atfettiği gibi⁵⁴ önceki tüm Roma imparatorlarına benzer şekilde 314 yılında halen Pontifex Maximus unvanını kullanmaya devam etmiştir. Hepsinden önemlisi bu tarihlerde vaftiz edildiğine dair bir kanıt olmadığı için henüz Hristiyan Kilisesi'nin bir üyesi de değildir.

313 yılında politik ve dinsel görüş ayrılıkları nedeniyle Kuzey Afrika'daki bölgesel kiliseler arasında çeşitli sorunlar ortaya çıkmıştır. Yukarıda da değinildiği gibi hareketin bir tarafında Numidialı Hristiyanlar diğer tarafında Kartaca kilisesi yer almıştır. İmparatorun öncelikli beklentisi, kendi iktidarının tüm gruplar tarafından tanınması ve sınırları içinde genel bir barış havasını hâkim kılabilmeğdir. Nitekim, dinsel herhangi bir sorun çıkmaması için yönetimi altındaki tüm Hristiyanların bir bakıma devletin belirlediği şekliyle ibadet etmesini istemiştir. Kısacası, devlet içinde dinsel hizipçiliğe yer yoktur. Ancak Milano Fermanı ile aslında Hristiyanlar açısından ilginç bir sonuç ortaya çıkmıştır. Zira bundan sonra Konstantin, normalde Hristiyanlık için daha büyük tehlike olan paganlarla değil, farklı düşünen Hristiyan gruplarla ilgilenmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla bir kez daha görülmüştür ki imparatoru ilgilendiren asıl konu teolojik içerik değil, teolojik farklılıkların birer ideolojiye dönüştürülüp devletin bekasına zarar vermesi olmuştur. Başka bir

52 William Fletcher, *The Works of Lactantius*, T&T Clark, Edinburgh, 1871, s. 207: Lactantius, Hristiyanlık tarihinin önemli bir sürecine bizzat tanıklık etmiş ve 310 yılında sarayda imparatorun oğluna öğretmenlik yaparken imparatora olan yakınlığından dolayı Konstantin'in geliştirdiği dini siyasetin de mimarı olmuştur. Stephenson, *age.*, s. 116-117 ve 186.

53 Brown, *age.*, s. 52.

54 Mitchell, *Geç Roma*, s. 380.

deyişle Konstantin'in hoşgörü politikası hizipçileri kapsamamıştır. İmparatorun gözünde “doğru” inanca karşı olan bütün heretikler ve hizipçiler devlete karşı suç işlemiş sayılmıştır. Bu anlamda Milano Fermanı'ndan belki de beklemediği sonuçlar çıkınca ya da hangi görüşün “doğru” inanç olduğu noktasında kararsızlığı devam ettiği için, 315 yılında Nikomedia'da piskoposlara yapmak zorunda kaldığı konuşmasında (*Oratio ad Sanctorum Coetum*) tüm Hristiyanların lideri olduğunu ve onlara yapılan zulümlerle ilgisi olmadığını bir kez daha vurgulamak zorunda kalmıştır.⁵⁵ Ancak aynı yıl Roma halkı ve Senatosu tarafından imparatora adanan anıtta, İsa'ya açık bir imada bulunulmaktan kaçınılması imparatorun Hristiyanlık hakkındaki ikileminin halen devam ettiğini de göstermektedir.⁵⁶

317 yılında da bu ikilemin sürdüğü izlenebilmektedir. Nitekim son yıllarını Hristiyanlar arasında geçirdiği için artık onun tam bir Hristiyan olduğunu yazanlar olsa da aynı yıl içinde bastırıldığı sikkelerin arka yüzünde Jüpiter ile birlikte görülmesi bu duruma tezat oluşturmaktadır. 319 yılında Konstantin, hizipçi Arius yandaşlarıyla uğraşırken bölgesi İskenderiye'de oldukça güçlü bir piskopos olan Aleksandros bazı kişileri heretik olarak suçlarken⁵⁷ imparator da ilk defa tarafını bu kadar açık şekilde belli etmek zorunda kalmıştır. Nitekim aynı yıllarda Licinius ile arası iyice açılırken 323 yılında yayınladığı bir genelgeyle imparatorluk genelindeki tüm Hristiyanları pagan inançlarla ilgili törenlere katılmaktan muaf tutmuştur. Aslında bu genelge, kendi bölgesinde Hristiyanlara baskı yaptığı düşünülen Licinius'a bir gönderme gibi olmuştur. Ya da olayları sonradan yazan Hristiyan yazarlar, Konstantin'in yönetimini meşru kılmak için bir kurgu yapmışlar ve bir tarafta Hristiyan inancına sahip imparator ile diğer tarafta pagan Licinius şeklinde bir resim yaratmak istemişlerdir.⁵⁸ Nitekim bir yıl sonra 324 yılında Khrysoopolis'te (Üsküdar) gerçekleşen savaşı Konstantin kazanmış ve bu zaferden hemen sonra bir yasa hazırlayarak Hristiyanlığa karşı bütün inançları sonlandırmıştır. İlginçtir ki Konstantin, Hristiyanlık içindeki heretikleri ve hizipçileri paganlardan daha tehlikeli görmüştür. Bu politik tutum imparatorun ardılları tarafından IV. yüzyıl ve sonrasında da bir süreliğine devam ettirilmiştir.⁵⁹ Yani doğru inancı bulmaya çalışmak, Roma İmparatorluğu yöneticileri açısından hiç de kolay olmamıştır.

55 Stephenson, *age.*, s. 277- 278 ve s. 292- 293.

56 Mitchell, *Geç Roma*, s. 380- 381.

57 Stephenson, *age.*, s. 193-194 ve 287- 288.

58 Eusebius, *Life of Constantine*, 1.51-53; Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 10.8.10-18; Mitchell, *Geç Roma*, s. 355- 356.

59 Gustafson, *agm.*, s. 423-424.

Burada belirtilmesi gereken en önemli gelişmelerden biri, Konstantin'in iktidara geldiği tarihten itibaren Hristiyanların, inançlarıyla ilgili veya dünyevi işler de dâhil olmak üzere, karşılaştıkları sorunların yerel düzeyde gerçekleştirilen çeşitli toplantılarla çözülmeye çalışılmasıdır. Bölgeden bölgeye kararların değiştiği konsiller sırasıyla; (305/6) Elvira'da (İspanya), (314) Arles'te (Galya), (313-316) Ancyra'da (Galatya), (318/9) Neocaesarea'da (Pontus) ve (324) Antakya'da gerçekleştirilmiştir.⁶⁰ Birbirine yakın tarihli konsillerdeki kararların farklılığı aslında sorunların çözülemediğini açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla işi din adamlarına bırakmayıp çözebilmek ve tabii ki kendi otoritesini sağlamlaştırmak için Konstantin, tüm Hristiyanların kabul edebileceği evrensel (*ekümenik*) kararların alınması doğrultusunda önemli bir adım atmıştır. Tartışılan teolojik konu İsa'nın tabiatıyla ilgiliymiş gibi gözükse de aslında imparatoru ilgilendiren asıl sorun politik birliğin sağlanması olmuştur. Herkesin gerçek olarak kabul edeceği bir Hristiyanlık bu birlikteliği sağlayacak en iyi araç (ideoloji) olacaktır. Sonuçta hazır Licinius tehlikesi de ortadan kaldırılmışken, yani politik anlamda güç tek elde toplanmışken, 325 yılında Nikaia'da bizzat imparatorun katılımı ve yönetimiyle evrensel bir konsil toplanmıştır. Amacı ortodoksluğa itaati sağlamak olan Konstantin, mecburen bir tarafı tutmak zorunda kalmış ve Arius'un heretik olarak tanımladığı görüş kabul edilerek, Arius sürgüne gönderilmiştir. Konstantin, nihayetinde “*ortodoksluğa evrensel itaati sağlama*” görevini yerine getirmiştir.⁶¹

Bu tarihten sonra devletin resmi olarak deklare ettiği dinsel bir görüş ortaya çıkmıştır. Buna ilaveten imparator bildiği tüm heretiklere ve hizipçilere tehditkâr bir mektup göndermiştir. İlginç olan Hristiyanlığın farklı bütün yorumları heretik ve hizipçi olarak nitelendirilmektedir. Mektubun bir kısmı şöyledir: “*Novatianusçular, Valentinianusçular, Markioncular, Paulinusçular ve Kataphrygia'lılar; kısacası özel toplantılarında heretikliğe meyleden herkes, bu mevcut kararnameyle şunu bilin ki boş çalgınlığınızla dolanmış yalanlar öyle çok, öğretilerimize bulaşmış zehirler öyle ölümcül ki sizin vasıtanızla sağlıklı olanlara hastalık, yaşayanlara ebedi ölüm geliyor. Buna uygun*

60 Mitchell, *Geç Roma*, s. 383.

61 Eusebius, *Life of Constantine*, 3.4-24; Stephenson, *age.*, s. 288-291. Konsilde, İsa'nın doğasıyla ilgili olarak "eş tözlü" (*homoousios*) kararı alınmıştı ki bu düşünce Arius'un asla onaylamadığı bir anlayıştır. Batı Avrupa tarihi kronolojisi açısından Eski Çağ'dan Orta Çağ'a geçişte önemli bir rol oynayarak tüm Orta Çağ boyunca politik ve dinsel konuların iç içe geçmesine neden olan olaylardan biri olan Nikaia Konsili'nin Geç Antik Çağ'da siyasallaşma süreci ve sürecin tartışmaları açısından ayrıca bkz. Turhan Kaçar, “Roma İmparatorluğu'nda Kilise Konsillerinin Siyasallaşması: İznik Örneği”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 2/ S.1, 2002, s. 1- 18.

olarak, sizin ziyankârlığınızı ve habis etkilerini artık hoş görmek mümkün olmadığı için bu kararnameyle hiçbirinizin artık toplanmaya cüret etmemenizi istiyoruz. Bu yüzden tüm binalarınıza el koyulmasını emrettik ve bunun kapsamı, batıl toplantılarınızı sadece açıkta değil evlerde ya da başka özel yerlerde de yapmanızı engelleyecek şekilde genişletilecektir. Bu [yerlere] de el konacak, vakit kaybetmeden tartışmasız biçimde Katolik Kilisesi'ne verilecek, diğer yerler de kamu mülkiyetine geçecektir.”⁶² Hemen hemen birçok metinde “hoşgörü” sözcüğüyle birlikte anılan Milano Fermanı'nın üzerinden yalnızca on iki sene geçtikten sonra imparator inanılmaz bir sertlik politikası benimsemiştir. Ya da Eusebius, bizim öyle düşünmemizi istemektedir. Ancak ne olursa olsun Hristiyan cemaatin bir kısmının, en azından Caesarealı Eusebius'un öğretilerinin devletin en üstünde kabul gördüğünü söylemekte bir sakınca yoktur.

325 yılında doğru inancın dogmalarının açıklanmasından sonra, Hristiyanlık yeni bir boyut kazanmıştır. Resmi olarak ilan edilmese de konsilden çıkan karar imparatorluğun resmi dini “gibi” kabul görmüş, ya da biz tarihçiler onu öyle okumak istemiştir. Piskoposların bir kısmı inanılmaz ayrıcalıklar elde etmişler, Roma'nın eski inançları önemini kaybederken, Doğu'daki kentlerde hızlı ve yaygın bir şekilde Hristiyanlığa dönüş göze çarpmıştır. Önceki dönemlerde, özellikle I. ve II. yüzyıllardakine benzer şekilde, her anlamda rekabet içindeki kentler Hristiyanlık sayesinde devletten ciddi kazanımlar elde etmişlerdir.⁶³ Ancak iki yıl sonra Nikomedia'da düzenlenen bir konsilde Nikaia'da alınan kararların tam tersi kararları onaylamıştır ki politikalarındaki tutarsızlığın aşlında halen devam ettiğini göstermektedir. 330'lara geldiğimizde görünen şudur ki asıl derdi (ve politikası) mutlak otoritesini tanıtmak olan Konstantin'in, Hristiyan kilisesi için yaptığı bütün birleştirme çabaları tipik bir asker / komutan mantığında işlemiştir. Yani önce yasalar çerçevesinde uzlaştırma politikaları denemiş, sonuç alınmazsa askeri yöntemlere başvurmuştur. Daha önce heretik ve hizipçi olarak gördüğü Donatistlere karşı ne yaptıysa aynıısını Arius ve taraftarlarına da uygulamıştır. Doğru inancın otoritesine boyun eğmeyen rahipler ilave vergi ödemek zorunda kalmışlar ve kamu yükümlülüklerinden muaf tutulmamışlardır.⁶⁴ Nihayetinde

62 Eusebius, *Life of Constantine*, 3. 63-66: Stephenson, *age.*, s. 293.

63 Mitchell, *Geç Roma*, s. 382. Roma'nın ilk imparatoru Octavianus (MÖ 31-MS 14) Dönemi'nden itibaren Akdeniz çevresindeki kentlerde görülen ve İmparatorluk Kültü ile birlikte imparatorluğa entegre olma düşüncesinin benzer bir süreç yaşanmıştır. Fakat şimdi durum pagan yerleşimlerle Hristiyan yerleşimler arasında cereyan etmektedir. Bu konuda Anadolu'nun iç bölgelerinde aşağı yukarı aynı dönemlerde yaşanmış bir örnek için bkz. E. İznik, “Pagan Dünyadan Hristiyan Dünyaya Geçiş Döneminde Anadolu'daki Merkezler Arasında Yaşanan Sorunlar: Nakolea- Orcistus Örneği”, *XVI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 2010, C I*, Ankara 2015, s. 109- 138.

64 Stephenson, *age.*, s. 294- 296.

devletin üst makamlarında yer alan bir grup Hristiyanın, teolojik ayrılıklara dayanarak, kendi çıkarları doğrultusunda diğer Hristiyanlara zulüm etmeye başlaması, farklı devletlerde farklı zamanlarda Avrupa'da 1648 yılında imzalanan Westphalia Barış'na kadar devam edecektir.

Değerlendirme

II. yüzyılda kendilerini gösteren ve yüzyılın sonuna doğru azınlık bir topluluk olarak imparatorluğa dağılmaya başlayan Hristiyanlar, III. yüzyıldaki sosyopolitik ve sosyoekonomik istikrarsızlık sırasında zayıflamış kentlerde inançları etrafında başarılı bir şekilde örgütlenmişlerdir. Bu süreçte özellikle kentlerde ekonomik ve toplumsal hayatta oynadıkları rolleriyle ön plana çıkan cemaat, bir yandan çok tanrılı Roma devlet diniyle mücadele ederken, bir yandan da farklı bölgelere ve kültürlere nüfuz ettikçe lokal inançlarla etkileşime girmiştir. Bu etkileşim hem kentlerde entelektüel düzeyde teolojik boyutlarda hem de kırsalda dini uygulamalarda kendini açıkça göstermiştir. Nihayetinde kentlerde tanrının birliği üzerine tartışan pagan entelektüellerden, kırsalda kendini İsa'nın sözcüsü ve hatta tanrının peygamberi ilan eden onlarca farklı düşünce belirlemiştir.

IV. yüzyıl başlarında iktidarının ilk yıllarını başka bir yöneticiyle paylaşmak zorunda kalması, Konstantin'i imparatorluk içinde her türlü düşünceye karşı ılımlı politikalara itmiştir. 313'deki Milano Fermanı bunun en somut göstergesidir. Ferman, imparatorluğun istikrarı ve topluluklar arası uyum için ilan edilmiş gibi görünmektedir. 324 yılındaki iç savaşın ardından yönetimi tek başına ele geçiren imparatorun uygulamalarında da kısmi bir değişiklik gözlenmektedir. Bu sürecin en önemli adımı, daha sert politika yanlısı olan piskoposların etkisiyle toplanmış 325'deki Nikaia Konsili'dir. Konstantin'in gözünde söz konusu konsilin amacı, heretik bir düşünceden yola çıkarak hizipçi hareketlerde bulunan Hristiyanlar arasındaki uyumu sağlamaktır. Zira o güne kadar hiçbir konsil imparatorun huzurunda değil, merkezden uzak yerlerde toplanmıştır. Hatta ilk *ekümenik* konsil bile yine başkentte toplanmamıştır. Ancak ne olursa olsun politik yönü ağır durduğu için fermana göre daha sertmiş gibi durmaktadır ve imparatoru ilk kez açıkça tarafını belli etmeye zorlamıştır. Çünkü heretik diye nitelendirilen Hristiyanların, merkezi yapıdan ayrılmalarını engellemek, yani hizipçiliğin önüne geçmek için herkesin birleşeceği tek bir "doğru inancın" devlet tarafından resmi olarak deklare edilmesi gerekmiştir. Tıpkı bir zamanlar Roma imparatorlarının karanlıklara ve kötülöklere karşı her daim muzaffer olan güneşle eş tutularak devletin simgesi oldukları gibi.

Kaynaklar

Filolojik Kaynaklar

Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, ed. E. Schwartz, Leipzig, 1903.

Eusebius, *Life of Constantine*, Translated by A. Cameron and S. G. Hall, Clarendon Press, Oxford 1999.

Justin Martyr, *Dialogue with Trypho*, <http://www.earlychristianwritings.com> (Erişim Tarihi 12 Nisan 2018)

Lactantius, *The Works of Lactantius*, İng. çev. W. Fletcher, T&T Clark, Edinburgh 1871.

Panarion of Epiphanius of Salamis, İng. çev ve edisyon Frank Williams, vol. I, Brill, Leiden 2009.

Panarion of Epiphanius of Salamis, İng. çev. ve edisyon Frank Williams, vol. II & III, Brill, Leiden 2013.

Scriptores Historiae Augustae, İng. çev. ve edisyon David Magie, LOEB, 1921.

Socrates, *Ecclesiastical Historiae*, London 1888.

Sozomen, *History of the Church: From AD. 324 to AD. 440*, İng. çev. Edward Walford, London 1855.

Tertullianus, *The Prescriptions against the Heretics*, İng. çev. S. L. Greenslade, SCM Press, London 1956.

Çağdaş Araştırmalar

Aland, Kurt, “Montanism” ve “Montanus”, *Encyclopedia of Religion*, vol. IX, Thomson Gale, 2005, s. 6167- 6169.

Aster, Ernst von., *İlk Çağ ve Orta Çağ Felsefe Tarihi*, çev. Vural Okur, İm Yayınları, İstanbul 1999.

Brown, Peter, *Geç Antik Çağ'da Roma ve Bizans Dünyası*, çev. Turhan Kaçar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

Bryant, Joseph, M., “The Sect-Church Dynamic and Christian Expansion in the Roman Empire: Persecution, Penitential Discipline, and Schism in Sociological Perspective”, *The British Journal of Sociology*, vol. 44, no. 2, 1993, s. 303-339.

- Curran, John, *Pagan City and Christian Capital*, Clarendon Press, Oxford 2000.
- Dunn, Geoffrey D., “Heresy and Schism According to Cyprian of Carthage”, *The Journal of Theological Studies*, vol. 55, no: 2, Oxford 2004, s. 551-574.
- Gregory, Caspar Rene, “The Essay Contra Novatianum”, *The American Theological Review*, vol. 3, no: 3, 1899, s. 566-570.
- Gustafson, Mark, “Condemnation to the Mines in the Later Roman Empire”, *The Harvard Theological Review*, vol. 87, no: 4, 1994, s. 421– 423.
- Hançerlioğlu, O., “Valentincilik”, *Felsefe Ansiklopedisi*, C 7, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 129.
- Haspels, Emilie C. H., *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*, Princeton University Press, New Jersey 1971.
- İzник, Erkan, “Galluslar: İlk Çağ’da Anadolu’daki Sıradışı Rahipler”, *Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C 1/ S. 3, 2002, s. 127-161.
- İzник, E., “Pagan Bir İmparatorluğun Hristiyan Bir İmparatorluğa Dönüşümü: Geç Antik Çağ’da Roma İmparatorluğu”, *Doğu-Batı: Romalılar I*, S. 9, 2009, s. 41–76.
- İzник, E. “Pagan Dünyadan Hristiyan Dünyaya Geçiş Döneminde Anadolu’daki Merkezler Arasında Yaşanan Sorunlar: Nakolea- Orcistus Örneği”, *XVI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 2010*, C I, Ankara 2015, s. 109- 138.
- Kaçar, Turhan, “Montanizm: Erken Kilise’de Çatışan Gelenekler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XVII/ S.1, 2002, s. 39- 59.
- Kaçar, T., “Roma İmparatorluğu’nda Kilise Konsillerinin Siyasallaşması: İzник Örneği”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 2/ S. 1, 2002, s. 1- 18.
- Kaçar, T., “Eski Çağ Anadolu Hristiyanlığında Kadın: Montanizm Örneği”, *Kadın Çalışmalarında Disiplinlerarası Buluşma*, Yedi Tepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 197-204.
- Kaçar, T., *Geç Antik Çağ’da Hristiyanlık*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009.
- Kaçar, T., “İkinci Yüzyılda Hristiyanlık: Entelektüeller, Düşünceler ve Gruplar”, *Seleucia ad Calycadnum*, I, Olba Kazısı Yayınları, Ankara 2011, s. 19-28.
- Mitchell, Stephen, *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor*, I-II, Oxford 1993.

Mitchell, S., "The Cult of Theos Hypsistos between Pagan, Jews and Christian", (ed. P. Athanassiadi & M. Frede), *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Oxford, Clarendon Press, 1999, s. 81-148.

Mitchell, S., *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi, MS284- 641*, çev. Turhan Kaçar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.

Nuffelen, Peter Van., "Pagan Monotheism as a religious phenomenon", *One God: Pagan Monotheism in the Roman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 16- 33.

Rudolph, K., "Heresy", *Encyclopedia of Religion*, vol. VI, Thomson Gale, 2005, s. 3920- 3925.

Sheppard, A. R. R., "R.E.C.A.M. Notes and Studies No, 6: Jews, Christians and Heretics in Acmonia and Eumeneia", *Anatolian Studies*, vol. 29, British Institute, Ankara 1979, s. 169- 180.

Sherman, E. Johnson, "Early Christianity in Asia Minor", *Journal of Biblical Literature*, vol. 77, No. 1, 1958, s. 1-17.

Stephenson, Paul, *Büyük Konstantin*, çev. Gürkan Ergin, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

Talbot, Alice Mary, "Bizans Manastır Sistemine Giriş", *Cogito*, S. 17, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 161- 176.

Tabbernee, W., *Montanist Inscriptions and Testimonia: Epigraphic Sources Illustrating the History of Montanism*, Georgia 1997.

Thomassen, Einar, "Orthodoxy and Heresy in Second-Century Rome", *The Harvard Theological Review*, Vol. 97, no: 3, 2004, s. 241-256.

Thilly, Frank, *Felsefenin Öyküsü*, çev. İbrahim Şener, İzdüşüm Yayınları, İstanbul 2000.

Watson, Richard, *A Biblical and Theological Dictionary*, J. Mason Publ., London 1832.

Weckman, George, "Monasticism", *Encyclopedia of Religion*, vol. IX, Thomson Gale, 2005, s. 6121- 6126.

Wilken, Robert L., "Marcion" ve "Marcionism", *Encyclopedia of Religion*, vol. VIII, Thomson Gale, 2005, s. 5700- 5702.

Wypustek, Andrzej, "Magic, Montanism, Perpetua, and the Severan Persecution", *Vigilae Christianae*, vol. 51, no: 3, 1997, s. 276-297.